

II. Gök Türkler Devrinde Sarı Baş (Gök) Türk 黃頭突 Meselesi

Erkin Ekrem*

Öz

Eski Türk Tarihinde birçok çözülmemiş sorunlar bulunmaktadır. Gök Türk Tarihi ile ilgili Türkçe yazıtlar olmasına rağmen Çince kayıtlardaki bazı sorunlara yeterince yardımcı olamamaktadır. T'ang Sülalesinin veziri Chang Chiu-ling'in (673-740) eserinde geçen "Huang-tou (Sarı Baş) Türkleri" ibaresi bu problemlerden biridir. Araştırmanın sonucunda Sarı Baş Türklerin "Sarı (Gök) Türkleri" olduğunu, aslında İkinci Gök Türk Devletinin kurucusu İteriş Kağan'ın (682-692) ailesinin kastedilmiş olduğu anlaşılmıştır. Sarı renkte eski Türk kültüründe "merkezi" ve "meşru" anlamına gelmektedir. "Sarı Baş Türkleri" incelenirken, Gök Türk tarihindeki bir dizi iktidar kavgası da ortaya çıkarılmış bulunmaktadır. İteriş Kağan öldükten sonra çocuklarının yaşları küçük olduğu için kardeşi Mo-ch'uo Kağan (Kapgan Kağan, 692-716) iktidarı eline geçirmiştir. Mo-ch'uo Kağan'ın ölümünden hemen sonra İteriş Kağan'ın oğulları (Bilge Kağan ve Kül Tigin) iktidara darbe yolu ile el koymuştur. Ancak Bilge Kağan ölünce Mo-ch'uo Kağan neslinden olanlar hâkimiyete başkaldırmışlar ve neticede iki taraf uzlaşmışlardır. Fakat bu güç dengesi uzun sürmemiştir.

Anahtar Kelimeler: Sarı Baş Türkler, Gök Türkler, Tang Sülalesi.

The Yellow Head Turks Issue of II. Gokturks

Abstract

There are many unresolved issues in Ancient Turkish History. Although there are inscriptions in Turkish on Gök Türk history, these do not help with some of the problems in Chinese sources. One of these problems is the "Huang-tou (Blonde) Turks" phrase in a work by Chang Chiu-ling (673-740), who was a vizier of T'ang Dynasty. This research uncovers that "Blonde Turks" means "Blonde (Gok) Turks" and the phrase is specifically meant for the family of Ilteris Kagan (682-692), the

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, ekrem@hacettepe.edu.tr ORCID: 0000-0002-3482-9998 DOI: 10.37879/belleten.2020.959
Makale Gönderim Tarihi: 30.07.2019 – Makale Kabul Tarihi: 11.08.2020

founder of the Second Gok Turk State. In ancient Turkish culture, yellow signifies “central” and “legitimate”. Investigation of “Blonde Turks”, ensued a period of power struggle in Gok Turk History. After the death of Ilteris Kağan, his brother Mo-ch’uo Kağan (Kaghan Kağan, 692-716) seized power. Immediately after the death of Mo-ch’uo Kağan, Ilteris Kağan’s sons (Bilge Kağan ve Kül Tigin) took over via coup d’état. When Bilge Kağan passed away, Mo-ch’uo Kağan’s descendants rebelled against the domination and both parties came to an agreement. However, this balance of power did not last long.

Keywords: Yellow head Turks, Gok Turks, Tang Dynasty.

Giriş

Bilge Kağan’ın (716-734) ölümünden sonra Gök Türkler aralarında yine iktidar çatışmasına girmişti ve T’ang Sülalesi tarafından yakından takip ediliyordu. T’ang Sülalesinin edindiği habere göre, Huang-T’ou (Sarı Baş) Türkleri 黃頭突厥 ile Mo-ch’o Türkleri 默啜突厥 adı verilen iki Gök Türk ailesi mücadele hâlinindedir. Konu ile ilgili detaylı bilgiler T’ang Sülalesi’nin veziri Chang Chiu-ling’in 張九齡 (673-740) T’ang Sülalesi imparatoru Hsüan-tsung’a (712-756) yazdığı bir mektupta yer almaktadır. Veziri Chang Chiu-ling, imparatoru Hsüan-tsung’un Gök Türklerin yıkılacağına işareti ile ilgili tahminini kutlayan *He Sheng-liao T’u-chüeh Pi-you Wang-cheng, Ch’i Chao Chin-chien Chuang* 賀聖料突厥比有亡徵其兆今見狀 adlı yazısında, kuzey bölgesi You-chou 幽州 askerî valisi General Chang Shou-kui’nin 張守珪 (684-740) gönderdiği habere dayanarak, Gök Türkler hakkında şu bilgileri vermektedir:

“[General] Chang Shou-kui’nin 張守珪 ilettiği habere göre, Kıtay bayan Ch’ü-chiang’in 屈將 Gök Türklerden kaçıp çıkmasından kağanın ölmüş olduğu gerçeği anlaşılmaktadır. Onun (Chang Shou-kui) belirttiğine göre, Huang-T’ou (Sarı Baş) Türkleri ile Mo-ch’o Türkleri arasında onur kavgaları (Quarrel) 爭言氣 yaşanmış ve [taraflar arasında] askerî güç kullanımı üzerine yaşanan kargaşadan Ch’ü-chiang kaçıp çıkmıştı. Bunun öncesi ve sonrası Türklerden kaçıp gelenlerin dediklerinin kıyaslanarak yapılan incelemenin sonucuna göre, söylemler birbirine benzemektedir. Özellikle bu bayanın (Ch’ü-chiang) dedikleri daha gerçektir, [kağanın] ölüm haberi yanlış değildir, bu da Tanrı’nın cezasıdır. Ayrıca, bütün yabancı kavimlerin 諸蕃 arasında kuzey barbarı 北虜 (Gök Türkler) en yaman olanlardır. Şimdi, [biz] onlara sefer düzenlemeye gerek kalmadan kendileri yok olmayı seçmişlerdir; bu da Tanrı’nın hak yolunda olana yardım ettiği gibi oturduğu yerden belalı canavarları temizlemiştir. Majesteleri daha önce yaptığı olağanüstü tahminde, onların (Türkler) mutlaka yıkılacaklarının alametleri bu-

lunduğunu öngörmüştünüz. Şimdi gelen haberlerde onların aralarında askerî güç mücadelesinin yaşandığı görülmektedir ve alametler ayan olmaya başlamıştır. Şimdi onların mağlubiyetlerini beklemek ve sadece teslim olmalarını kabul etmek kayıy; böylece sınır bölgelerinde savaş sona erecektir.”¹

Söz konusu yazının yazılış tarihi bulunmamakla birlikte, adı geçen kağanın ve bu belgede yer alan olayların diğer Çin kaynaklarında bulunmaması, özellikler *Sarı Baş Türkleri* ile *Mo-ch’o Türkleri*’nin kim olduklarına dair diğer Çin kayıtlarında bilgi verilmemesi bir sorun teşkil etmektedir.

1. Söz Konusu Yazının Yazılış Tarihi

General Chang Shou-kui 張守珪 takriben K’ai-yüan saltanat devrinin 22. yılının (734) 6. ayının hemen öncesi You-chou 幽州 Valisi olarak atanmıştı.² Chang Shou-kui’nin 740 yılında yazılmış olan mezar yazıtında açık tarih verilmemekle birlikte onun You-chou Valisi olarak atanmasının tarihi, aynı saltanat devrinin 21. yılının (733) sonrası olarak gösterilmektedir.³ Bazı araştırmacılar Chang Shou-kui’nin göreve gelmesini 733 yılının sonu veya 734 yılının başı olarak tespit etmektedirler.⁴ General Chang Shou-kui, You-chou Valisi olarak atandıktan sonra, 734 yılının 6. ayının 3. gününde (7 Temmuz 734) Kıtayları mağlup ettiğini bildiren haberini saraya göndermişti.⁵ Bu tarihten sonra General Chang Shou-kui, You-chou’nun kuzeyindeki sınır ötesi göçebe topluluklar hakkında haber vermeye başlamıştır. General, 739 yılında bu görevden uzaklaştırılmıştır.⁶

Chang Chiu-ling ise 733 yılının 12. ayının 24. gününde (2 Şubat 734) imparatorluk divan yazışma ve ferman hazırlama işlerinden sorumlu olan Chung-shu Shih-lang 中書侍郎 görevine atanmış, ertesi yıl yani 734 yılının 5. ayının 24. gününde (3 Temmuz 734) üç vezirden birisi olan divan başkanı Chung-shu-ling

1 Chang Chiu-ling, 14, 1992: 104b.

2 THY, 96, 1936: 1718; Li Chih-fan, 1999: 472. Bazı Çin kaynaklarında General Chang Shou-kui’nin 733 yılında You-chou vilâyeti valisi olduğu kaydedilmektedir (CTS, 103, 1975: 3194).

3 Ta-hsi Hsün 達奚珣, <唐故輔國將軍右羽林大將軍幽州長史兼御史大夫括州刺史張守珪墓誌> (“Chang Shou-kui’nin mezar yazıtı”), Wu Kang 吳鋼主編, 《全唐文補遺》 (*Bütün Tang Süalesi Yazıları İlavesi*) 第六輯, 三秦出版社, 西安, 1999年, 頁63; Ch’en Ch’ang-an 陳長安主編, 《隋唐五代墓誌彙編·洛陽卷》 (*Sui ve Tang Süalesi Mezar Yazıtları: Luo-yang Bölümü*), 第10冊, 1991年, 頁190.

4 Li Chih-fan, 1999: 472.

5 HTS, 5, 1975: 138; TCTC, 214, 1956: 6807.

6 Ta-hsi Hsün, 1999: 63; Tang Hsüan-tsung 唐玄宗, 2003: 695.

中書令 olarak terfi edilmişti.⁷ General, 736 yılının 11. ayının 27. gününde (2 Ocak 737) görevinden ayrılmıştı.⁸ Bu bağlamda söz konusu yazı, General Chang Shou-kui'nin Kıtayları mağlup ettiği 7 Temmuz 734'ten Chang Chiu-ling'in görevden uzaklaştırıldığı 2 Ocak 737'ye kadar geçen sürede yazılmış olmalıdır. Ayrıca Chang Chiu-ling, 7. ayının 25. günü (18 Ağustos 734) ile 8. ayının 14. günü (15 Eylül 734) başkent dışına görevlendirmişti.⁹ Anlaşıldığı gibi Temmuz-Eylül 734 aylarında Chang Chiu-ling, saraydaki yazışma işlerinden geçici olarak uzaklaşmıştır. Bu durumda söz konusu yazı, Eylül 734 ile Ocak 737 tarihleri arasında yazılmış olacaktır.

Iwasa Seiichirō 1936 yılında Bilge Kağan (716-734) yazıtının tarihlendirilmesi konusundaki çalışmasında, Sarı Baş Türkleri ile Mo-ch'o Türkleri arasındaki çatışmayı 734 yılına bağlamaktadır.¹⁰ Bu görüşü destekleyen araştırmacılar da olayın Bilge Kağan'ın ölümünden (22 Kasım 734) sonra iki tarafın çatışması olarak yaşandığını belirtmektedirler.¹¹ Dolayısıyla söz konusu yazı da bu dönemde yazılmış olacaktır. Ts'en Chung-mien'in 岑仲勉 tespitine göre, bu yazı 735 yılının sonbaharına ait olmalıdır.¹² Chang Chiu-ling'in şeceresini inceleyen Ku Chien-kuo 顧建國 da bu mektubun 735 yılının 10. ayında (21 Ekim-18 Kasım 735) yazılmış olabileceğini ileri sürmektedir.¹³ Chang Chiu-ling'in eserleri üzerinde araştırma yapan Hsiung Fei, söz konusu yazının aynı yılın kış aylarında yazıldığı görüşündedir.¹⁴ Gök Türk tarihçisi Wu Yu-kui, olayın 735 yılının son aylarında olduğunu belirtmektedir.¹⁵ Gök Türk tarihi araştırmacısı Hsüeh Tsung-cheng ise söz konusu yazının 736-737 yıllarına ait olduğu görüşündedir.¹⁶

7 HTS, 5, 1975: 137-138.

8 HTS, 5, 1975: 139; HTS, 62, 1975: 1689.

9 CTS, 8, 1975: 201.

10 Seiichirō Iwasa 岩佐精一郎, 「突厥毘伽可汗碑文の紀年」(“Gök Türk Bilge Kağan Yazıtının Tarihlendirilmesi”), 『東洋學報』第23卷第4號, 昭和11年8月, 1936年, 頁550-551.

11 Saito Shigeo 齊藤茂雄, 「古チベット語文書 (Pt.1283) にみえるブグ Chor (Bug-chor) を手がかりに」(Factional struggles within the Second Turk Qaghanate as indicated by the term 'Bug-chor found in the Old Tibetan document Pt.1283), 『史學雜誌』第122編 第9号, (2013年10月), 頁45.

12 Ts'en Chung-mien 岑仲勉, 《突厥集史》, C I, 中華書局, 北京, 1958年, 頁447.

13 Ku Chien-kuo 顧建國, 《張九齡年譜》, 中國社會科學出版社, 北京, 2005年, 頁235.

14 Chang Chiu-ling 張九齡, 《張九齡集校注》(*Chang Chiu-ling'in Eserlerinin Tahlili ve İzahı*), C III, 熊飛校注, 中華書局, 北京, 2008年, 頁759, not 1.

15 Wu Yu-kui 吳玉貴, 《突厥第二汗國漢文史料編年輯考》(*İkinci Gök Türk Kağanlığı'nın Çince Kaynaklarının Kronolojik Araştırmaları*), C III, 中華書局, 北京, 2009年, 頁1292.

16 Hsüeh Tsung-cheng 薛宗正, 《突厥稀見史料集成》(*Nadir Bulunan Gök Türk Tarihi Kaynakları*),

2. Adı Geçen Kağanın Kimliği

General Chang Shou-kui'nin Kıtaylı bayan Ch'ü-chiang'ın ifadesine dayandırarak Vezir Chang Chiu-ling'e verdiği bilgi üzerine saraya sunduğu raporunda, Gök Türklerde bir kağanın öldüğü ifade edilmektedir. Gök Türk tarihinde 7 Temmuz 734 ile 2 Ocak 737 tarihleri arasında iki kağanın ölümü meydana gelmişti. Birisi Bilge Kağan, diğeri ise kimliği üzerinde birçok tartışmalı olan Bilge Kağan'ın oğlu Yi-jan Kağan'dır. Ancak Iwasa Seiichirô, Chang Chiu-ling'in söz konusu yazısının tarihinin belli olmadığını belirterek, yazıda geçen kağanın Bilge Kağan olabileceğini ileri sürmüştü.¹⁷

Orhun Kitabeleri'ne göre Bilge Kağan, İt Yılı'nın 10. ayının 26. günü ölmüş ve yoğ merasimi de Domuz Yılı'nın 5. ayının 27. günü yapılmıştı. Louis Bazin, Bilge Kağan'ın ölüm tarihini 22 Kasım 734 ve cenaze törenini ise 22 Haziran 735 olarak tespit etmişti.¹⁸ Çin'in geleneksel takvimine göre, Bilge Kağan'ın ölüm tarihi İmparator Hsüen-tsung'un K'ai-yüan saltanat devrinin 22. yılının 10. ayının 23. günü (22 Kasım 734) olup, cenaze tarihi ise K'ai-yüan saltanat devrinin 23. yılının 5. ayının 27. günü (22 Haziran 735) idi. Ancak T'ang Sülalesi, Bilge Kağan'ın ölüm haberini Gök Türk elçisi vasıtasıyla K'ai-yüan saltanat devrinin 22. yılının yani 734 yılının 12. ayının 23. gününde (21 Ocak 735) almıştı. İmparator Hsüen-tsung, Bilge Kağan için üç gün yas tutmakla saray işlerini durdurmuştu. İmparator, aynı yılın 12. ayının 27. gününde (25 Ocak 735) doğu başkenti Luoyang şehrinin güney kapısında matem töreni düzenlemiş ve Gök Türklerle taziyesini bildirmek için sülale soyundan olan Li Ch'üan'ı 李佺 (Orhun Kitabeleri'nde Li-sün) görevlendirmişti.¹⁹ Bu belgeye göre, Li Ch'üan bu tarihten sonra yani Bilge Kağan'ın ölümünden iki ay sonra Gök Türklerle gönderilmiş olacaktı. Yolculuk hazırlıkları için gereken zaman hesaba katıldığında, Li Ch'üan'ın yola çıkması 735 yılının Şubat ayını bulur. Bu konuda Ts'en Chung-mien, Li Ch'üan'ın 735 yılının bahar mevsimin ortalarında yola çıkmış olduğu görüşünü ileri sürerken,²⁰

新疆人民出版社, 烏魯木齊, 2005年, 頁420.

17 Seiichirô, *age.*, 頁550-551.

18 Louis Bazin, *Les calendriers turcs anciens et medievax*, Service de Reproduction des Theses, Universite de Lille III, 1974, s. 248.

19 T'FYK, 975, 1994: 11455; TCTC, 214, 1956: 6809; Li Ch'üan'ın kimliği hakkındaki araştırmalar için bk. Paul Pelliot, "Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale," *T'oung Pao*, 24, (1929), s. 231-235.

20 Ts'en, 《突厥集史》, C II, 頁849.

Paul Pelliot ise Li Ch'üan'ın 735 yılının ortalarında Gök Türklere gitmiş olduğunu tahmin etmektedir.²¹

Bilge Kağan'ın ölümünden sonra taht varisi hakkında Çin kayıtlarında karışık bilgileri vermektedir. Bundan dolayı tahta geçen Yi-jan Kağan'ın 伊然可汗 mı, yoksa Tengri Kağan'ın 登利可汗 mı hakkında tartışmalar yaşanmıştı.²² Bazı araştırmacılar, zikredilen bu iki kağanın aynı kişi olabileceğini de ileri sürmektedirler.²³ Ancak, Yi-jan Kağan tarihî kayıtlarda ayrı bir şahsiyet olarak tespit edilmiş olup kısa bir dönemliğine hükümdar olmuştu. Kendisini Kuzey On İki Kavim'in 北藩十二姓 soylulardan 貴種 olarak tanıtan ve Soğut reisi A-yi-ch'ü Tarkan'nın 阿義屈達干 (*Ay Kül Tarkan) mezar kitabesine göre, Bilge Kağan öldükten sonra “ülkenin önde gelenleri 國人 onun oğlunu Yi-jan Kağan yapmışlardı, ancak sebepsizce hastalanarak ölmüştü. Tekrar onun (Yi-jan Kağan) kardeşini Teng-li (*Tengri) Kağan yapmışlardı” diye bilgi vermektedir.²⁴ Çin kaynakların çoğu buna benzer bilgilere yer vermiştir.²⁵ Sadece *Yeni T'ang Sülalesi Tarihi*'nde Yi-jan Kağan'ın sekiz yıl kağanlık yaptığı ifade edilmektedir.²⁶ Söz konusu kaynaktaki bilgiler yanlış olabilir ya da yerine geçen Tengri Kağan ile karıştırılmış olabilir. Ayrıca THY'da Bilge Kağan'ın ölümünden sonra tahta oğlu Teng-li Kağan geçti diye zikredilmektedir.²⁷ Yi-jan

21 Pelliot, *age.*, s. 239, not 2.

22 HTS'da yer alan bilgiler CTS ile farklı idi: Bilge Kağan öldükten sonra halk onun oğlunu Yi-jan Kağan olarak seçmişti. Yi-jan Kağan sekiz yıl tahtta oturduktan sonra ölmüştü ve hayatında üç kez Çin'e elçi göndermişti. Yerine onun kardeşi, Bilge Kutlug Kağan 毗伽骨咄祿可汗 olarak seçilmişti. T'ang Sülalesi, General Li Chih'yı 李質 göndermiş ve onu Teng-li Kağan (*Tengri Kağan) olarak tanımıştı (HTS, 215B, 1975: 6054). Bu karışık bilgiler üzerinde birçok araştırmacı meşgul olmuş, ancak Çin kayıtlarından kaynaklanan farklılıklar, araştırmacılar arasında görüş birliğine varılmasını engellemiştir. Bk. Pelliot, *age.*, s. 239-243; Ts'ên Chung-mien 岑仲勉, <新唐書突厥傳擬注> (“Yeni T'ang Sülalesi Tarihi Gök Türkler Bölümü Üzerine Tahliller”), 《輔仁學志》，第6卷第1-2期，(1936年)，頁236-242; Ts'ên, 《突厥集史》，C II, 頁843-850, 1032-1034, 1037-1038; Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turken (T'urkue)*, C II, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1958, s. 621-629, not 1001; Liu Yi-t'ang 劉義棠, 《突回研究》(*Gök Türkler ve Uygurlar Üzerine Araştırmalar*), 經世書局, 臺北, 1990年, 頁639-642.

23 Ts'ên, 《突厥集史》，C II, 頁849-850; Hsüeh Tsung-cheng 薛宗正, 《突厥史》，中國社會科學出版社, 北京, 1992年, 頁571-572.

24 Yen Chen-ch'ing 顏真卿, <特進行左金吾衛大將軍上柱國清河郡開國公贈開府儀同三司兼夏州都督康公神道碑銘>, 《顏魯公集》(*Yen Chen-ch'ing Eserleri*) (四庫唐人文集叢刊), C VI, 上海古籍出版社, 上海, 1992年, 頁38a.

25 T'FYK, 964, 1994: 11345; CTS, 194a, 1975: 5177; HTS, 215b, 1975: 6054; TCTC, 214, 1956: 6809. Yue Shih樂史, 《宋本太平寰宇記》卷196 <突厥下>, 北京:中華書局, 1999:311a.

26 HTS, 215B, 1975: 6054

27 Wang Po 王溥, 《唐會要》卷94 <沙陀突厥傳>, 京都: 中文出版社, 1978:1697.

Kağan'ın taht süresi çok kısa olduğu için kaydetmeye önem vermemiş olabilir. Çin elçisi Li Ch'üan'ın bilge Kağan için taziye bildirmesi ve Yi-Jan Kağan'ın tahta çıkmasını kutlamak için yola çıktığında Yi-Jan Kağan ölüp yerine Teng-li Kağan (Tengri Kağan) tahta geçmişti.²⁸ Teng-li Kağan yaşı küçüktü 年幼, annesi Po-fu 婆匐(TFYK'de Suo-fu 娑匐²⁹) idare ediyordu.³⁰

742 yılında Basmlil, Uygur ve Karluk kavimleri T'ang Sülalesi'nin desteğiyle Gök Türkler'e karşı saldırıda bulunmuşlardı ve bu yılın 8. ayının 15. gününde (18 Eylül 742) bir kısım Gök Türkler T'ang Sülalesi'ne sığınmışlardı. Bunların arasında Bilge Kağan'ın kızı Prenses Ta-luo 大洛公主, Yi-jan Kağan'ın küçük eşi Yü-sai-fu 余塞匐 ve Tengri Kağan'ın kızı Prenses Yü-tu 余燭公主 bulunmaktadır.³¹ Bu kabile ile birlikte Çin'e sığınan A-yi-ch'ü Tarkan'ın (*Ay Kül Tarkan) mezar kitabesinde de bu adlar geçmektedir.³² Buradaki "Yi-jan Kağan'ın küçük eşi" ibaresi, Yi-jan Kağan'ın tarihte geçtiğinin bir delilidir. Yi-jan Kağan'ın ara dönemde iktidara gelen bir kağan olduğu açıktır.³³

Yi-jan Kağan hastalanarak kısa bir sürede ölmüş (734) ve yerine kardeşi, Teng-li Kağan 登利可汗 (*Tengri Kağan, 734-741) olarak seçilmişti.³⁴ TCTC'nin tespitine göre, Gök Türklerin Bilge Kağan'ın ölüm haberini T'ang Sülalesi'ne ilettikleri 21 Ocak 735 tarihinde Teng-li Kağan artık tahta oturmuştu.³⁵ Yani Bilge Kağan'ın ölüm tarihi (22 Kasım 734) ile Li Ch'üan'ın gönderilme kararının alındığı tarih (25 Ocak 735) arasında Yi-jan Kağan'ın ölümü ve Teng-li Kağan'ın tahta oturması gerçekleşmiştir. Yi-jan Kağan'ın takriben 22 Kasım 734 ile 21 Ocak 735 tarihleri arasında tahtta olduğu anlaşılmaktadır.

Yine Chang Chiu-ling'in kaleme aldığı ve imparatorun adıyla bahar mevsiminin başında Tengri Kağan'a yazdığı *Ch'i T'u-chüeh K'e-han Shu* 敕突厥可汗書 (Türk

28 TCTC, 214, 1956: 6809; TFYK, 964, 1994:11345ab.

29 TFYK, 986, 1994:11586b.

30 CTS, 194a, 1975:5177; HTS, 215b, 1975: 6054.

31 CTS, 194a, 1975: 5177; TCTC, 215, 1956: 6855; TFYK, 986, 1994: 11387; TFYK, 411, 1994: 4888; THY, 94, 1936: 1698.

32 Yen, *age.*, C VI, 頁38a.

33 Moriyasu Takao 森安孝夫, 『シルクロードと唐帝国』 (*İpek Yolu ve Tang Sülalesi İmparatorluğu*) (興亡の世界史 第05巻), 講談社, 東京, 2007年, 頁263.

34 CTS, 194b, 1975: 5177; HTS, 215b, 1975: 6054; TCTC, 214, 1956:6809. Tarihlendirmesi için bakınız Moriyasu Takao, 2007:263.

35 TCTC, 214, 1956: 6809.

Kağan'a Mektup) adlı mektupta, Bilge Kağan'ın ölümü dolayısıyla üzüldüğü, cenaze töreni için ne gerekirse istenebileceği, yakında taziye bildirmek için elçi gönderileceği belirtilmişti. Mektupta aynı zamanda Tengri Kağan'ın yeni taht varisi olarak kağanlığa oturması ve kavimlerin 蕃落 hepsinin sakinleştirildiği 寧靜 haberinin alındığı belirtilmektedir.³⁶ Chang Chiu-ling'in bahar mevsimin ortasında kaleme aldığı *Ch'i T'u-chüeh Teng-li K'e-han Shu* 敕突厥登利可汗書 (Türk Tengri Kağan'a Mektup) adlı diğer bir mektupta, zamanın hızlı akıp gittiği, Bilge Kağan'ın yoğ töreni tarihinin hızla yaklaştığı, talep edilen cenaze malzemelerinin hepsinin hazırlandığı ve şimdi amcası Chin-wu Büyük Generali 金吾大將軍 (Li-) Ch'üan'ın tekrar gönderileceği yazılmaktadır.³⁷ Çin geleneksel takvimine göre, bahar dönemi 4-5 Şubat ile 20-21 Nisan arasındır. Söz konusu mektupların Bilge Kağan'ın yoğ töreni tarihinden (22 Haziran 735) önce yazılmış olduğu açıktır. Birinci mektup bahar mevsimin başında yazıldığına göre, 735 yılının Şubat ayı içinde yazılmış olabilir; ihtimal Li Ch'üan ile birlikte göndermiştir. İkinci mektup ise aynı yılın Mart ile Nisan ayı arasında yazılmış olabilir. Birinci mektupta hiçbir yerde kağan adını vermemiştir. Ancak mektupta “yeni taht varisi olarak kağanlığa oturması” ibaresinden Yi-jan Kağan'ı işaret ediyor olabilir. İkinci mektup da Tengri Kağan'a hitaben yazılmıştı.

Yukarıda tespit edildiği gibi, Li Ch'üan, Şubat ayında Gök Türklerle gönderilmişti; İmparator Hsüan-tsung'un (712-756) Tengri Kağan'a yazdığı ikinci mektubunda Bilge Kağan'ın yoğ törenine Li Ch'üan'ı tekrar göndereceği ifadesine göre, General Li Ch'üan hem Bilge Kağan'ın birinci cenazesine hem de ikinci cenazesine (Yoğ töreni) toplam iki defa gönderilmiş olacaktır.

Chang Chiu-ling'in Gök Türklerin Küçük Kağan'ının ölümü ile ilgili İmparator Hsüan-tsung'a yazdığı *He T'u-chüeh Hsiao-k'e-han Pi-shih Shang-ssu Chuang* 賀突厥小可汗必是傷死狀 (Türk Küçük Kağan'ın Ölümüne Dair Kutlama Mektubu) adlı bir başka yazısında, Gök Türkler tarafından yakalanan ve beş gün sonra kaçıp giden Kıtay kökenli Yi-t'u-yü'nün 伊吐于 ifadesine dayandırılarak, Gök Türk generallerinin her gün otağın 衙帳 önünde ağlayarak yüzlerini çizdiklerinin gerçeği ile birlikte Küçük Kağan'ın 小可汗 yaralanmış veya ölmüş olduğu yazılmaktadır. Ayrıca bu haberin, dolayısıyla imparatorun daha önce Gök Türklerde önemli birisinin ölmüş olduğuna ilişkin tahmini doğru çıktığı için Chang Chiu-ling imparatoru-

36 Chang Chiu-ling, 11, 1992: 79ab. Chang Chiu-ling'in eserinde *Tengri Kağan adına iki, Oğul Kağan yani Tengri Kağan adına dört mektup bulunmaktadır.

37 Chang Chiu-ling, 11, 1992: 80a.

ru kutlamıştı.³⁸ Yukarıda tespit edildiği gibi, Chang Chiu-ling'in imparatorluk yazı işleri görevi sırasında (Temmuz 734 ile 2 Ocak 737) Gök Türklerde iki kağanın (Bilge Kağan ile Yi-jan Kağan) ölümü gerçekleşmişti. “Küçük Kağan 小可汗 ibaresinin Bilge Kağan'ın oğlu Yi-jan Kağan için kullanılmış olduğu açıktır. Chang Chiu-ling'in eserleri üzerinde araştırma yapan Hsiung Fei de Küçük Kağan'ın Yi-jan Kağan olduğu kanaatindedir.³⁹ Hsiung Fei ayrıca Kıtay bayan Ch'ü-chiang'in ifade ettiği ölen kağanın da Yi-jan Kağan olduğunu belirtmektedir.⁴⁰

Ts'en Chung-mien, “Küçük Kağan'ın” ölümü ile ilgili yazınının 735 yılının sonbahar ile kış mevsimleri arasında yazıldığı görüşündedir. Ancak bu tarihte Gök Türklerde bir kağanın ölümü ile ilgili kayıtlar olmadığı için Ts'en Chung-mien, Chang Chiu-ling'in ve imparatorun yanlış algılamış olduğunu da ileri sürmüştü.⁴¹ Ts'en Chung-mien'in bu konudaki araştırmasına göre, eğer Yi-jan adlı kağanın mevcut olduğu kabul edilirse, bu kağan Chang Chiu-ling'in yazısında zikredilen Küçük Kağan olmalıdır. Ancak Ts'en Chung-mien, Türklerle gönderilen elçi Li Ch'üan de 735 yılının bahar mevsimin ortalarında yola çıktığı için, yani Küçük Kağan'ın ölümü ile ilgili yazıdan daha önce olduğu için Yi-jan'ın Küçük Kağan olamayacağını ileri sürmüştü. Ts'en Chung-mien ayrıca Yi-jan Kağan ile Tengri Kağan'ın aynı kişi olabileceği düşüncesinde olduğu için, Bilge Kağan'ın ölümünden sonra ve Tengri Kağan'dan önce bir kağanın ölmediği kanaatindedir.⁴² Hâlbuki Li Ch'üan'in, Bilge Kağan'ın ölümü ile yoğ töreni için iki defa Gök Türklerle gönderildiği yukarıda saptanmıştı. Bu durumda Küçük Kağan'ın Yi-jan Kağan olmasının ihtimali yüksektir. Paul Pelliot da T'ang Sülalesi imparatoru Hsüan-tsung'un Tengri Kağan'a yazdığı ilk mektubunun Şubat 735 tarihinde yazıldığı ve Bilge Kağan ile Tengri Kağan arasında bir kağanın mevcut olduğunu belirtmişti,⁴³ ancak Paul Pelliot Çin kaynaklarındaki karışıklıklarından dolayı kesin bir sonuca varamamıştır.⁴⁴

Bütün bu tahlillerin sonucunda, Bilge Kağan'ın ölümü ile Tengri Kağan'ın tahta çıkışı arasında (22 Kasım 734-Şubat 735) Küçük Kağan da denilen Yi-jan Kağan

38 Chang Chiu-ling, 14, 1992: 104b.

39 Chang, 《張九齡集校注》, C III, 頁759, not 1.

40 Chang, 《張九齡集校注》, C III, 頁761, not 1.

41 Ts'en, 《突厥集史》, C I, 頁447.

42 Ts'en, 《突厥集史》, C II, 頁849.

43 Pelliot, *age*, s. 239.

44 Pelliot, *age*, s. 239-246.

adlı bir hükümdarın bulunduğu ve Kıtay bayan Ch'ü-chiang'ın verdiği bilgideki “ölmüş kağanın” da Yi-jan Kağan olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda Chang Chiu-ling'in *He Sheng-liao T'u-chüeh Pi-you Wang-cheng, Ch'i Chao Chün-chien Chuang* adlı yazısında geçen *Sarı Baş Türkleri* ile *Mo-ch'o Türkleri* arasındaki mücadele olayı da Yi-jan Kağan'ın ölümünden sonra ve Tengri Kağan'ın tahta çıkış tarihi olan Şubat 735 arasında yaşanmış olacaktır. Nitekim, Tang Sülalesi imparatoru Hsüan-tsung'un Tengri Kağan'a yazdığı *Ch'i T'u-chüeh Ke-han Shu* adlı mektupta, Tengri Kağan'ın “yeni taht varisi olarak kağanlığa oturması ve kavimlerin hepsinin sakinleştirildiği haberinin alındığı” ibaresi bu görüşü doğrulamaktadır. Yani Yi-jan Kağan'ın ölümü ile Gök Türklerin arasında yaşanmış iktidar kavgalara Tengri Kağan tarafından son verilmiştir.

3. Mo-Ch'o Türkleri

Yi-jan Kağan'ın 21 Ocak 735 tarihinden önce ölümünün ardından, Gök Türk topluluğunda “Huang-t'ou (Sarı Baş) Türkleri” ile “Mo-ch'o Türkleri” arasında bir mücadele yaşandığı anlaşılmaktadır. Ancak *Mo-ch'o Türkleri* terimine diğer Çin kaynaklarında rastlanmamaktadır. Ts'en Chung-mien'in tespitine göre Mo-ch'o Türkleri, Gök Türk kavminin kendisidir.⁴⁵ Liu Mao-ts'ai, *Mo-ch'o Türkleri*'nden Mo-ch'o'nun (Mo-ch'o Kağan) yandaşlarının ya da Doğu Gök Türklerinin kastedildikleri ihtimalini ortaya koymaktadır.⁴⁶ “Sarı Baş Türkleri” de Doğu Gök Türklerdir, bu nedenle “Mo-ch'o Türkleri, Mo-ch'o'nun (Mo-ch'o Kağan) yandaşlarıdır” ifadesi daha uygun bir tespit olabilir. Mo-ch'o Türkleri hakkında diğer bir örnek ise eski Tibetçe bir metinde (Old Tibetan Document) geçen “*drugu 'bug chor*” terimidir. Tun-huang'da bulunan P. T. 1283 (Pelliot Tibétain 1283) kodlu bu metinde (üç kez *'bug chor* olarak geçmektedir) bulunan “*drugu 'bug chor*” terimi, araştırmacılar tarafından “Türk Bağ Çor” olarak tercüme edilmektedir. Araştırmacılar, bu terimden kastedilenin Çin kaynaklarında geçen Mo-ch'o Kağan (691-716) olduğu görüşündedirler. Ancak bu Tibetçe metinde geçen “*drugu 'bug chor*” sözü bir hükümdarın adından ziyade bir kavmin adına benzemektedir, nitekim metinde “*drugu 'bug chor*” adına bağlı on iki urugdan söz edilmektedir.⁴⁷ Çin kaynaklarında

45 Ts'en, 《突厥集史》，C I, 頁447.

46 Liu Mau-tsai, *age.*, C II, s. 733.

47 Bu Tibetçe metin üzerinde birçok araştırmacılar meşgul olmuştu, bk. Jacques Bacot, “Reconnaissance en haute Asie septentrionale par cinq envoyes ouighours au VIIIe siècle,” *Journal Asiatique*, 244, (1956), s. 137-153; Gérard Clauson, “A propos du Manuscrit Pelliot Tibétain 1283,” *Journal Asiatique*, 245, (1957), s. 11-24; Csongor Barnabás, “Some Chinese Texts in Tibetan Script from

Mo-ch'o Kağan, çoğu zaman "Türk Mo-ch'o 突厥默啜" olarak ifade edilmektedir, ancak "drugu 'bug chor" ile mahiyet bakımında farklıdır ve Türk Mo'cho ile sadece Mo-ch'o Kağan'ın kendisi kastedilmektedir. Denis Sinor, bazı araştırmacıların görüşüne yer vererek gerek Tibetçe metindeki "drugu 'bug chor" gerekse Chang Chiu-ling'in yazısındaki "Mo-ch'o Türkleri" isimlerinin bir yer adı değil, gerçek bir siyasi boyun adı olduğu tespitini ortaya koymaktadır.⁴⁸

Tibetçe metinde olduğu gibi bazı Çin kaynaklarında da Doğu Gök Türk topluluğunda "On İki Urug/Boy 十二姓/十二部" terimi geçmektedir. Mo-ch'o Kağan'ın 723 yılında T'ang Sülalesi başkenti Ch'ang-an'da ölmüş olan kızı Prenses Hsien-li Bilge'nin 賢力毗伽公主 mezar kitabesinde, babasının Otuz (urug) Boylu kağan olduğu ve Dokuz Oğuz 九姓 ile On İki Boyun 十二部 ona bağlı oldukları zikredilmektedir.⁴⁹ 742 yılında Gök Türklerden T'ang Sülalesine sığınan Soğutlu reis A-yi-ch'ü Tarkan (*Ay Kül Tarkan) (683-757) adına yazılmış olan mezar kitabesinde, mezar sahibinin "Kuzey Kavminin On İki Boyunun 北蕃十二姓 Soylularından 貴種" olduğu ifade edilmektedir.⁵⁰ An Lu-shan 安祿山 (703-757) isyamı ile ilgili *An Lu-shan Shih-chi* 安祿山事蹟 adlı kitapta, An Lu-shan'ın Hsi 奚

Tun-huang", *Acta Orientalia Hungarica*, 10, (1960), s. 97-140; Louis Hambis, "Kāštim et Ges-dum", *Journal Asiatique*, 246, (1958), s. 313-320; Chang Kun 張琨, "An Analysis of the Tun-Huang Tibetan Annals", *The Journal of Oriental Studies* (University of Hong Kong), 5, (1959-1960), s. 149; Louis Ligeti, "À propos du 'Rapport sur les rois demeurant dans le nord'", *Études Tibétaines dédiées à la mémoire de Marcelle Lalou*, ed. A. Macdonald, Librairie d'Amérique et d'Orient, A. Maisonneuve, Paris, 1971, s. 166-189; Takao Moriyasu, "La nouvelle interprétation des mots Hor et Ho-yo-hor dans le manuscrit Pelliot tibétain 1283," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 34/1-3, (1980), s. 171-184; Wang Yao 王堯 ve Chen Jian 陳踐, <敦煌藏文寫卷P.T.1083、1085號研究-吐蕃佔有敦煌時期的民族關係探索> (A study of Dunhuang Tibetan scrolls P.T.1083 and P.T.1085), 《歷史研究》第5期, (1984年), 頁171-178; Christopher I. Beckwith, *The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages*, Princeton University Press, Princeton, 1987, s. 63-64; Mihály Dobrovits, "The Thirty Tribes of the Turks", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 57/3, (2004), s. 257-262.

48 Denis Sinor, "Some Components of the Civilization of the Türks", *Altaistic Studies: Papers Presented at the 25th International Altaistic Conference at Uppsala, June 7-11, 1982*, ed. G. Jarring ve S. Rosén, Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Konferenseriz, Stockholm, 1985, s. 153.

49 Ts'en, 《突厥集史》, C II, 頁809.

50 Ts'en, 《突厥集史》, C II, 頁851. A-yi-ch'ü Tarkan'ın Türkleşmiş Soğut kimliği hakkında bk. Hsiang Ta 向達, <唐代長安與西域文明>, 河北教育出版社, 石家莊, 2002年, 頁20; Edwin G. Pulleyblank, "A Sogdian Colony in Inner Mongolia", *T'oung Pao*, Second Series, 41/4-5, (1952), s. 339-340, not 2; A. Bombaci, "The Husbands of Princess Hsien-li Bilgä", *Studia Turcica*, ed. L. Ligeti, 1971, s. 112.

(*Tatabi) ve Kıtayları mağlup ettikten sonra Dokuz Oğuz ve On İki Boy'a 十二姓 karşı taarruzda bulunduğu yazılmaktadır.⁵¹ A-tieh (Ediz) Kuang-chin'in 阿跌光進 (750-815) mezar kitabesinde kendisinin Güney Ch'an-yü Sol Bölgesi (Tölis Bölgesi) On İki Boyu'ndan 南單于左廂十二姓 geldiğini iddia etmektedir.⁵² Anlaşıldığı gibi Gök Türklerde on iki (urug) boydan oluşan bir topluluk bulunmaktadır ve bu topluluk büyük ihtimalle Gök Türk kavmine bağlı on iki urug (aşiret) olmalıdır. Araştırmacılar P. T. 1283 numaralı Tibetçe metindeki on iki boyun en az sekizini Çin kaynaklarıyla kıyaslayarak tespit etmişlerdir; bu çalışmalarda görüldüğü üzere, Tibetçe metindeki boyların çoğu Gök Türk aşiretlerinin adlarına denk gelmektedir.⁵³ E. G. Pulleyblank'ın tespitine göre, Kuzey kavminin On İki Boyu (urug) 北蕃十二姓 adına sekizinci yüzyıldan önce rastlanılmamaktadır.⁵⁴ Yani "On İki Boy" İkinci Gök Türk Devleti kurulduktan sonra vücuda gelmiş ve Mo-ch'o Kağan döneminde oluşmuş olmalıdır. Bu nedenle Tibetçe metindeki "On İki Boy", Mo-ch'o Kağan ile özdeşleştirilebilmiştir.⁵⁵

Ancak Chang Chiu-ling'in yazısında geçen "Mo-ch'o Türkleri 默啜突厥" teriminin, söz konusu on iki boyu kapsayan "*drugu 'bug chor*" isminin mahiyeti ile farklı olabilir. Liu Mao-ts'ai'nin açıklamasına göre "Mo-ch'o Türkleri", Mo-ch'o Kağan'ın yandaşları olabilirler;⁵⁶ Takao Moriyasu da "Mo-ch'o Türkleri"nin İkinci Gök Türk Devleti yıkıldıktan sonra hayatta kalan önemli bir Türk grubu oldukları görüşündedir.⁵⁷ Yani Kıtay bayan Ch'ü-chiang'ın bahsettiği "Mo-ch'o Türkleri",

51 Yao Ju-neng 姚汝能, 《安祿山事蹟》, 上海古籍出版社, 上海, 1983年, 頁18.

52 Weng Hsiao-yün 翁小云, <雞田李氏歸屬大唐時間考-略論《李良臣碑》的史料價值>, 《殷都學刊》第3期, (1997年), 頁46.

53 Bacot, *age.*, s. 137-153; Clauson, *age.*, s. 11-24. Moriyasu Takao da bazı görüşleri ortaya koymuştu, bk. Moriyasu Takao 森安孝夫, 「チベット語史料中に現れる北方民族: Dru-gu と Hor」 ("Chibetto-go shiryō-chū ni arawareru hoppō minzoku: Dru-gu to Hor"), 『アジア・アフリカ言語文化研究』, No. 14, (1977年), 頁3-4. Yao Wei-yüan, "on iki boyu" Kao-ch'c 高車 topluluğunun on iki boyuna bağlamaktadır (Yao Wei-yüan 姚薇元, 《北朝胡姓考》, 科學出版社, 北京, 1958年302). Buna benzer Ts'en Chung-mien de Prenses Hsien-li Bilge'nin mezar taşı yazıtındaki "on iki boyu", 647 yılında T'ang Sülalesi'ne bağlanan on üç T'ieh-le 鐵勒 boyuna bağlamaktadır. Ts'en Chung-mien, söz konusu on üç boyun arasında Ssu-chieh 思結 boyunun iki kez yazılmış olduğunu ve bunun tek boy sayıldığında on iki boy olacağını belirtmektedir (Ts'en, 《突厥集史》, C II, 頁821).

54 Pulleyblank, *age.*, s. 339, not 2.

55 Clauson, *age.*, s. 11-24; K. Czeglédy, "On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXV, (1972), s. 275-276.

56 Liu Mau-tsai, *age.*, C II, s. 732, not 1878.

57 Moriyasu, "La nouvelle...", s. 175.

Mo-ch'o ailesini yani uruğunu kastetmiş olmalıdır. Ts'en Chung-mien, Sarı Baş Türkleri Uygur olarak gördüğü için Mo-ch'o Türkleri'ni Gök Türklerin asıl boyu olarak tespit etmiştir.⁵⁸ Hsiung Fei, Sarı Baş Türkleri ile Mo-ch'o Türklerinin Gök Türklerin boy adları olduğunu, Sarı Baş Türk'ün Sarı boy Türk olarak okunması gerektiğini ve bunların Sarı ile Kara Türgişlerin bir boyu (urug) olduklarını ileri sürmektedir.⁵⁹ Bu tespitlerin doğru olmadığı, yukarıdaki tahlillerden anlaşılmaktadır.

Bazı araştırmacılara göre Sarı Baş Türkleri ile Mo-ch'o Türkleri arasındaki çatışma, 741 yılından sonra devam etmiştir.⁶⁰ Yani Tengri Kağan'dan sonra iktidara gelen hükümdar, Sarı Türklerden değildir.⁶¹ Gök Türk iktidarının başına gelen Özmiş Kağan'ın 烏蘇米施可汗 babası Sol Şad, artık Mo-ch'o Türklerindedir.⁶² Çin kaynaklarına göre, Tengri Kağan'ın dedesinin kardeşinin oğlu 從叔父 Sol Şad ile Sağ Şad olmasından dolayı doğu ve batı (Tölis ve Tarduş) bölgelerinin askerî güçlerini elde tutmaktadır. Tengri Kağan, annesi (Tunyukuk'un kızı P'o-fu 婆匄) ile Batı Şad'ı (Tarduş Şad) kandırarak öldürmüştü; Sol Şad (Tölis Şad) ise bu durumdan kaygılandığı için Tengri Kağan'a saldırarak onu öldürmüştü.⁶³ Bilge Kağan'ın oğlu Tengri Kağan'ın dedesi İleriş Kağan'dır, İleriş'in kardeşleri ise Mo-ch'o ve Tuo-hsi-fu 咄悉匄⁶⁴ olup Sol Şad ile Sağ Şad ise bunların çocuklarıdır. Yani Tengri Kağan döneminde kağanlığa bağlı Sol ve Sağ Şadlar İleriş soyundan değil, onun kardeşlerinin soyundan gelmektedir.

4. Sarı Baş Türkleri

Yi-jan Kağan'ın ölümü ve Tengri Kağan'ın tahta geçişi döneminde, "Mo-ch'o Türkleri" ile mücadele eden "Huang-t'ou Türkleri" (Sarı Baş Türkleri) adını diğer Çin kayıtlarında bulunmamaktadır. Araştırmacılar da bu terimi Çincece geçtiği şekilde, Sarı Baş Türkleri (Yellow Head Turks) olarak tercüme etmektedir-

58 Ts'en, 《突厥集史》, C I, 頁447.

59 Chang, 《張九齡集校注》, C III, 頁760.

60 Katayama Akio 片山章雄, 「突厥第二可汗国末期の一考察」, 『史朋』第17号 (1984年9月発行), 頁32; Ôsawa Takashi 大澤孝, 「ホル・アスガト (Хол Асгат) 碑銘再考」, 『内陸アジア言語の研究』第25巻, (2010年10月), 頁49.

61 Moriyasu, *İpek Yolu...*, 頁263.

62 Saito, *age.*, 頁46.

63 Yen, *age.*, C VI, 頁38a

64 CTS, 194a, 1975: 5167, 5169; HTS, 215a, 1975: 6044, 6046.

ler.⁶⁵ Ts'en Chung-mien'in tespitine göre, Huang-t'ou Türkleri Uygurlardır⁶⁶ ve bu isim, Sarı Uygurlar teriminden esinlenmiş olabilir. Ancak bu tarihlerde Sarı Uygur adı henüz tarih eserlerinde geçmemektedir, üstelik Uygurlar 735 yıllarında Gök Türklere karşı mücadele edebilecek güçte değildiler. Liu Mao-ts'ai, Huang-t'ou sözcüğünü "sarı türban" (gelber turban) olarak çevirmiş⁶⁷ ve bunun Türgişlerin Sarı boyu olabileceğini ileri sürmüştü.⁶⁸ Vezir Chang Chiu-ling'in eserleri üzerinde araştırma yapan Hsiung Fei de aynı görüştedir.⁶⁹ Liu Mao-ts'ai'nin, Çince "Huang-t'ou" (sarı baş) sözcüğünden "sarı başlık" manasını çıkardığı ve "Sarı Türgiş" teriminden esinlendiği açıktır.⁷⁰ Ancak Gök Türklerin yönetim merkezinde cereyan eden bu mücadeleyi, onun daha batısındaki Sarı Türgişlere (ya da Kara Türgişler) bağlaması pek inandırıcı değildir. Deniz Sinor da Liu Mao-ts'ai'nin terçümesini doğru bulmamaktadır.⁷¹

Çin kaynaklarında "Huang-t'ou" (Sarı Baş) adıyla isimlendiren birçok kavim bulunmaktadır. Örneğin T'ang Sülalesi (618-906) döneminde Huang-t'ou Shi-wei 黃頭室韋 (Sarı Baş Shih-wei) kavmi vardır.⁷² 947-953 yılları arasında Kutay ülkesinde kalan Hu Ch'iao'nun 胡嶠 yazdığı *Kuzeyde Alkoyma Hatırası*'nda 陷北記 (Hu Ch'iao'nun Seyahatnamesi) aynı boyun adı geçmektedir.⁷³ Bu boy adı kaynaklarda bazen de Huang Shi-wei 黃室韋 (Sarı Shih-wei) olarak geçmektedir.⁷⁴

65 Denis Sinor, "The establishment and dissolution of the Türk empire", *The Cambridge History of Early Inner Asia: From Earliest Times to the Rise of the Mongols*, ed. Denis Sinor, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, s. 288; Denis Sinor, *Studies in Medieval Inner Asia*, Brookfield, Ashgate, VT, 1997, s. 289.

66 Ts'en, 《突厥集史》, C I, 頁447; Chang, 《張九齡集校注》, C III, 頁760.

67 Çin tarihinde Sarı Baş 黃頭 adı da geçmektedir. Çin tarih eserlerinden Han-shu'da 漢書 Huang-t'ou Lang 黃頭郎 (Sarı Baş Oğlan) terimi geçmektedir. Yen Shih-ku'nun 顏師古 (581-645) açıklamasına göre bu terim, "Sarı başlıklı Oğlan" olmalıdır (Han-shu, 93, 1962: 3722). T'ang Sülalesi döneminde Huang-t'ou Chün 黃頭軍 (Sarı Başlık Ordusu) adlı bir isyancı orduya, bu ordunun mensupları sarı başlık taktıkları için bu isim verilmişti (HTS, 167, 1975: 5120; 208, 1975: 5885). Liu Mao-ts'ai bu örneklerden esinlenmiş olabilir.

68 Liu Mau-tsai, *age.*, C I, s. 388, C II, s. 732.

69 Chang, 《張九齡集校注》, C III, 頁761, not 3.

70 Liu Mau-tsai, *age.*, C II, s. 732-733, not 1878.

71 Sinor, "Some Components...", s. 153.

72 CTS, 199b, 1975: 5357; HTS, 219, 1975: 6176.

73 Ye Lung-li, 1985: 239.

74 Liao-shih, 2b, 1974: 24; Liao-shih, 7b, 1974: 82; Liao-shih, 36, 1974: 430. 10. yüzyıl öncesi Shih-wei ve dolayısıyla Sarı Baş Shih-wei hakkındaki araştırmalar için bk. Paul Ratchnevsky, "Les Che-wei étaient-ils des Mongols?", *Mélanges de Sinologie offerts à Monsieur Paul Demiéville I.*, Presses universitaires de France, Paris, 1966, s. 225-251.

Sung Sülalesi (960-1127) döneminde Huang-t'ou Nü-chen 黃頭女真 (Sarı Baş Nü-chen/Sarı Baş Cürçen) adlı bir kavim de bulunmaktadır. Hung Hao'nun 洪皓 (1088-1155), Cürçenlerin kurdukları Chin Sülalesi'ne (1115-1234) elçi olarak gittiğinde alkoyulduğu dönemde (1129-1143) yazdığı hatırası yani *Sung-mo Chi-wen* 松漠紀聞 adlı eserinde, Sarı Baş Nü-chen 黃頭女真 kavminin Sarı Baş Shih-wei kavminden gelebileceğini ileri sürerek, Sarı Baş Nü-chen'in saç ve sakallarının sarı, yani beyaz-sarı karışımı olmasından dolayı onlara bu adın verilmiş olduğunu demektir.⁷⁵ Ayrıca Sung Sülalesi döneminde Çin kaynaklarında Huang-t'ou Hui-he 黃頭回紇 (Sarı Uygur) kavim adı geçmektedir.⁷⁶ Bunun dışında T'ang Sülalesi dönemindeki şair Chang Chi'nin 張籍 (767-830) bir şiirinde Huang-t'ou Hsien-pi 黃頭鮮卑 (Sarı Baş Hsien-pi) adı da geçmektedir.⁷⁷ Sarı Baş Shi-wei 黃頭室韋 bazen Sarı Shi-wei 黃室韋 olarak yazılabildiğine göre, buradaki “Baş” yani “t'ou” 頭 karakteri sadece bir ekleme kelime olup, Çinli yazarlar tarafından özenle konulmuş olabilir. Bu durum, Çincedeki Huang-t'ou Hui-he'ya 黃頭回紇 Türkçede Sarı Uygur denilmesi gibidir.⁷⁸ Bu durumda Huang-t'ou Türklerine yani “Sarı Baş Türklerine”, “Sarı Türkler” de denilebilir.

Konuyla ilgili diğer bir boy adı ise Huang-hsing Türgiş 黃姓突騎施, yani Sarı Türgişlerdir. Çin kaynaklarında, Türgiş Devleti'nin kurucusu Sha-ke'nın 娑葛 neslinden gelen aile mensuplarına Sarı Soylular (Huang-hsing) 黃姓, bu nesilden olmayan ve yerine geçen Su-lu'nun 蘇祿 (*Suluk) ailesinin mensuplarına Kara Soylular (Hei-hsing) 黑姓 denilmektedir.⁷⁹ Yani devletin kurucu ailesinin “Sarı” ile sıfatlandırıldığı açıktır. Huang-t'ou Türk (Sarı Baş Türkleri) ya da Sarı Türkler de bu manada olmalıdır. Bu durumda Huang-t'ou Türk (Sarı Baş Türkleri) teriminden, Mo-ch'o Türkleri ile farklı olarak İkinci Gök Türk Devleti'nin kurucu ailesinin kastedildiği ortaya çıkmaktadır. Kan-chou Uygur Devleti'nin kurucu ailesi de Yağlakar (Yaghlakar) boyundan oluşmaktaydı. Keza Orhun Uygur Devleti'nin (745-840) kurucu ailesi Yağlakar idi.⁸⁰ Türk tarihinde, A-shih-na ve Yağlakar gibi aileler, Kut'un Tengri tarafından kendilerine verilmesiyle yönetim meşruiyeti ka-

75 Hung Hao, 2000: 395.

76 Sung-shih, 490, 1977: 14109; Sung Hui-yao Chi-kao, 197, 1957: 7722.

77 P'eng Ting-ch'iu, 382, 1960: 4282.

78 Sarı Uygur ile ilgili bk. Erkin Ekrem, “Sarı Uygurların Kökeni”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4/3, (2007), s. 156-180.

79 HTS, 215B, 1975: 6068; TCTC, 214, 1956: 6833.

80 Ekrem, *age.*, s. 170-173.

zanmış olacaktı ve toplumda yönetici aile olarak kabul edileceklerdi.⁸¹ Örneğin Çin kaynaklarında, “Shih-wei kavminin Huang-t’ou (Sarı Baş) boyu 黃頭部, kavmin güçlü boyudur” ifadesi kullanılmaktadır.⁸² Bu bağlamda “Huang-t’ou (Sarı Baş) Türkleri”, Türklerin A-shih-na ailesi olmalıdır. Nitekim “sarı” renk Türkler için merkezi renktir, meşru olan yöneticiyi simgelemektedir.⁸³

Ancak, Mo-ch’o Kağan da A-shih-na ailesindedir, üstelik bir dönem kağanlığı da yürütmüştür. O halde Mo-ch’o Kağan’ın ailesinin de “Huang-t’ou Türkleri” sayılması gerekmektedir. Bu problemin izahı, Mo-ch’o Kağan’ın “gayri resmi” (unauthorized) hükümdar olmasının altında yatıyor olabilir.

İkinci Gök Türk devletinin kurucusu İleriş Kağan (682-691?) öldüğünde, çocukları (Mo-chi-lien 默棘連 ve Kül tigin 闕特勤) küçük oldukları için kardeşi Mo-ch’o tahta geçmişti. Ancak Çin kaynaklarında bu iktidar değişimini illegal olarak belirtilmiştir. Çin kaynaklarına göre, Mo-ch’o hâkimiyeti ele geçirerek 篡其位 (usurping of the throne) kendisini kağan ilan etmiştir.⁸⁴ Diğer bir kaynağa göre, Mo-ch’o kendisini kağan ilan etmişti, hâkimiyeti ele geçirdikten (usurping of the throne) birkaç yıl sonra Ling-chou’ya taarruz etmeye başlamıştı.⁸⁵ Yine Çin kaynaklarına göre, Mo-ch’o kendisini kağan ilan etmişti.⁸⁶ Mo-ch’o Kağan 716 yılında öldürüldükten sonra İleriş Kağan’ın çocukları, iktidarı kanlı bir şekilde ele geçirmişlerdi. Kaynaklara göre Mo-ch’o Kağan’ın ölümünden sonra yerine oğlu Küçük Kağan (Fu-chü 匍俱) geçmişti, ancak Kutluk’un (İleriş Kağan) oğlu Kül tigin tarafından saldırıya uğrayarak öldürülmüştü; Mo-ch’o Kağan’ın diğer oğullarının ve yakınlarının da adeta hepsi bu saldırıda öldürülmüşlerdi.⁸⁷ Diğer Çin kaynaklarına göre, Mo-ch’o Kağan’ın yönetimde yer alan bütün devlet erkânı öldürülmüştü, sadece Bilge Kağan’ın kayınpederi Tunyukuk 曷欲谷 sağ kalmıştı.⁸⁸ Ancak Mo-ch’o Kağan’ın ölümünden sonra idaresi altındaki Beylerin 酋長 çoğu T’ang Sülalesi’ne kaçmışlardı ve Çin’in kuzey sınırındaki He-ch’ü 河曲

81 Eski Türklerde hükümlerlik anlayışı ve Kut ile ilgili bir çalışma için bk. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul, 2006, s. 248-258.

82 HTS, 219, 1975: 6176.

83 Ekrem, *age.*, s. 169.

84 CTS, 194a, 1975: 5168.

85 HTS, 215a, 1975: 6045.

86 TCTC, 205, 1956: 6493.

87 TCTC, 211, 1956: 6719; T’ung-tien, 198, 1935: 1074c.

88 CTS, 194a, 1975: 5173; HTS, 215b, 1975: 6051; T’ung-tien, 198, 1935: 1075a.

bölgesinde yerleştirilmişlerdi. Kısa bir süre sonra Bilge Kağan'ın iktidara geçmesiyle Çin'e sığınmış beyler geri dönmüşlerdi.⁸⁹ 720 veya 721 yılının son baharında Bilge Kağan'ın, T'ang Sülalesi ile diğer boyların birleşik saldırısını mağlup etmesinden sonra, Mo-ch'o Kağan'ın bütün adamları iktidara bağlanmışlardı.⁹⁰ Çin kaynaklarında Mo-ch'o Kağan'a mensup olanlar için Mo-ch'o'nun topluluğu 默啜之眾⁹¹ ya da Mo-ch'o'dan kalan topluluk 默啜餘眾⁹² olarak özel terimler kullanılmıştır. Liu Mao-ts'ai bu terimleri Mo-ch'o yandaşları ya da destekçileri olarak çevirmiştir.⁹³ Bu tarihten itibaren Gök Türk hâkimiyeti İltiş Kağan'ın varislerine geçmiş ve meşruiyeti yeniden kazanmış olacaktı. Fakat Mo-ch'o Kağan'ın ailesi, Bilge Kağan'ın ailesine nispeten artık gayri meşru konuma düşmüştü. Yani Bilge Kağan'ın ailesi "Huang-t'ou Türkler" statüsünü yeniden kazanmıştı.

Yukarıdaki tahlillerde Gök Türkler arasında Mo-ch'o Kağan'ın yandaşı veya yakınları gibi bir grubun mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar Bilge Kağan'ın ve Kül tigin'in Mo-ch'o Kağan'ın yandaşlarını öldürmüş olsalar da, söz konusu grup Bilge Kağan'ın iktidarı boyunca mevcudiyetini devam ettirmişti. Nitekim 742 yılında Gök Türklerde yaşanan kargaşadan dolayı T'ang Sülalesi'ne sığınan birçok Gök Türk üst düzey kimsenin arasında Mo-ch'o Kağan'ın torunu Po-te-chih 勃德支 da bulunmaktaydı.⁹⁴ Bilge Kağan'ın ölümünden sonra Mo-ch'o Kağan yandaşları yönetimi geri almak için girişimde bulunmuş olabilirler. Bu girişim aynen Mo-ch'uo Kağan'ın 默啜可汗 (Kapgan Kağan, 692-716) ölümünden sonra yerine Küçük Kağan'ın geçmesini fırsat bilen İltiş Kağan'ın çocukları darbe ile hâkimiyeti geçirdiği gibi, Mo-ch'uo Kağan'ın soyundan olanlar ve yandaşları da Yi-jan Kağan'ın iki aylık iktidar (takriben 22 Kasım 734 ile 21 Ocak 735) süresinde meydan okumuş olabilir. Yi-jan Kağan'ın yerine geçen Tengri Kağan'ın yaşı küçüktü, annesi Po-fu, Mo-ch'uo Kağan'ın soyundan olanlarla uzlaşmaya gitmiş olabilir. Tengri Kağan dönemindeki Tarduş ve Tölis Şadların kendi dedesinin kardeşlerinin çocukları olması, yani kendi aileden olmayışı buna izah getirmektedir. Bunlar İltiş Kağan'ın (682-692) kardeşleri Mo-ch'uo Kağan'ın veya Tuo-hsi-fu 咄悉匐 Yabgu'nun çocukları olduğu anlaşılmaktadır. Tengri Kağan

89 CTS, 93, 1975: 2986; HTS, 111, 1975: 4154.

90 CTS, 194b, 1975: 5175; HTS, 215b, 1975: 6053; TCTC, 212, 1956: 6742-6743; TFKYK, 962, 1994: 11322b-13323a.

91 T'ung-tien, 198, 1935: 1075b. CTS, 194b, 1975: 5175.

92 HTS, 215b, 1975: 6053

93 Liu Mau-tsai, *age.*, C II, s. 732-733, not 1878.

94 CTS, 194a, 1975: 5178; TCTC, 215, 1956: 6855.

döneminde Mo-ch'uo Kağan'ın soyundan gelenler ve yandaşları önemli yetkilere sahip olmuş anlamına gelmektedir.

Sonuç olarak, Kıtay bayan Ch'ü-chiang'ın söz ettiği Sarı Baş (Huang-t'ou) Türkleri ile Mo-ch'o (Gök) Türklerinin arasındaki silahlı çatışmalar, aslında İkinci Gök Türk hâkimiyetinin kurucusu İltiş Kağan'ın soyundan olanlar ile bu hâkimiyetin ikinci hükümdarı Mo-ch'uo Kağan neslinden gelenlerin arasındaki iktidar mücadelesidir. Sarı Baş Türkleri devletin kurucusu İltiş Kağan'ın neslinden gelenlerdir. Buradaki “Sarı”, asıl, merkez ve meşru anlamına gelmektedir ve Tanrıdan kut almış aile için kullanılmaktadır.⁹⁵ Bu iki aile arasındaki taht mücadelesi, İltiş Kağan'ın ölümünden sonra başlamıştı. İltiş Kağan'ın yerine oğulları (Bilge Kağan ve Kül tigin) değil, kardeşi Mo-ch'o'nun zorla geçmesi, taht mücadelesinin esas sebebini oluşturmuştu. 716 yılında Mo-ch'o Kağan'ın ölümü ve yerine Küçük Kağan ünvanlı kendi oğlu Fu-chü'nün geçmesini fırsat bilen Kül tigin ve Bilge Kağan kardeşler, darbe girişimiyle tahtı geri almışlardı. Bilge Kağan'ın ölümü ve yerine lakabı Küçük Kağan olan Yi-jan Kağan'ın geçmesi ile kısa bir süre içinde hastalanarak ölmesi, Mo-ch'o Kağan'ın neslinden gelenler ve yandaşları için iktidarları geri alması için fırsat yaratılmıştır. Söz konusu Sarı Baş Türkleri ile Mo-ch'o Türklerinin çatışması, bu dönemde yaşanmıştı. Bu kanlı çatışmanın ayrıntı süreci henüz bilinmemektedir. Ancak yaşı küçük olan Teng-li Kağan'ın döneminde annesinin devleti kötü yönetmesi, Tölis ve Tartuş yönetimlerin Şadları Mo-ch'o Kağan'ın neslinden gelenler olması ve geçmişte kanlı iktidarın bıraktığı yaraların taze olması, iki ailenin tekrar kanlı çatışmasına neden olmuştu. Yaşanan bu sonra çatışması, Gök Türk Devleti'nin sonunu getiren önemli bir gelişme olacaktır.

95 Ekrem, *age.*, s. 167-169.

KISALTMALAR

- CTS (Chiu T'ang-shu) = Liu Hsü 劉煦, 《舊唐書》, 中華書局, 北京, 1975年。
- Han-shu = Pan Ku 班固, 《漢書》, 中華書局, 北京, 1962年。
- HTS (Hsin T'ang-shu) = Ou-yang Hsiu 歐陽修, 《新唐書》, 中華書局, 北京, 1975年。
- Liao-shih = T'uo-t'uo 脫脫, 《遼史》, 中華書局, 北京, 1974年。
- Sung Hui-yao Chi-kao = Hsü Sung 徐松, 《宋會要輯稿》, 中華書局, 北京, 1957年。
- Sung-shih = T'uo-t'uo 脫脫, 《宋史》, 中華書局, 北京, 1977年。
- T'ung-tien = Tu You 杜佑, 《通典》, 上海商務印書館, 上海, 1935年。
- TCTC (Tzu-chih T'ung-chien) = Ssu-ma Guang 司馬光, 《資治通鑑》, 中華書局, 北京, 1956年。
- TFYK (Ts'e-fu Yüan-kui) = Wang Ch'ing-juo 王欽若, 《冊府元龜》, 中華書局, 北京, 1994年。
- THY (T'ang Hui-yao) = Wang P'u 王溥, 《唐會要》, 上海商務印書館, 上海, 1936年。

KAYNAKLAR

- Bacot, Jacques, "Reconnaissance en haute Asie septentrionale par cinq envoyés ouïghours au VIIIe siècle," *Journal Asiatique*, 244, (1956), s. 137-153.
- Barnabás, Csongor, "Some Chinese Texts in Tibetan Script from Tun-huang", *Acta Orientalia Hungarica*, 10, (1960), s. 97-140.
- Bazin, Louis, *Les calendriers turcs anciens et medievaux*, Service de Reproduction des Theses, Universite de Lille III, 1974.
- Beckwith, Christopher I., *The Tibetan Empire in Central Asia: A History of the Struggle for Great Power among Tibetans, Turks, Arabs, and Chinese during the Early Middle Ages*, Princeton University Press, Princeton, 1987.
- Bombaci, A., "The Husbands of Princess Hsien-li Bilgä", *Studia Turcica*, ed. L. Ligeti, 1971, s. 103-123.

- Chang Chiu-ling 張九齡，《曲江集》(*Ch'ü-chiang Chi*) (四庫唐人文集叢刊版)，上海古籍出版社，上海，1992年。
- Chang Chiu-ling 張九齡，《張九齡集校注》(*Chang Chiu-ling'in Eserlerinin Tahlili ve İzahı*)，熊飛校注，中華書局，北京，2008年。
- Chang Kun 張琨，“An Analysis of the Tun-Huang Tibetan Annals”, *The Journal of Oriental Studies* (University of Hong Kong), 5, (1959-1960), s. 122-173.
- Ch'en Ch'ang-an 陳長安主編，《隋唐五代墓誌彙編·洛陽卷》(*Sui ve Tang Süllalesi Mezar Yazutları: Luo-yang Bölümü*)，第10冊，天津古籍出版社，天津，1991年。
- Clauson, Gérard, “A propos du Manuscrit Pelliot Tibétain 1283”, *Journal Asiatique*, 245, (1957), s. 11-24.
- Czeglédy, K., “On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXV, (1972), s. 275-281.
- Dobrovits, Mihály, “The Thirty Tribes of the Turks”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 57/3, (2004), s. 257-262.
- Ekrem, Erkin, “Sarı Uyurların Kökeni”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4/3, (2007), s. 156-180.
- Hambis, Louis, “Kāštīm et Ges-dum”, *Journal Asiatique*, 246, (1958), s. 313-320.
- Hsiang Ta 向達，〈唐代長安與西域文明〉，河北教育出版社，石家莊，2002年。
- Hsüeh Tsung-cheng 薛宗正，《突厥史》，中國社會科學出版社，北京，1992年。
- ，〈突厥稀見史料集成〉(*Nadir Bulunan Gök Türk Tarihi Kaynakları*)，新疆人民出版社，烏魯木齊，2005年。
- Hung Hao 洪皓，《松漠紀聞》(“Sung-mo Bölgesi Hatıraları”)，《中華野史-遼夏金元卷》，ed. 載羅炳良，泰山出版社，濟南，2000年，頁394-396。
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul, 2006.
- Katayama Akio 片山章雄，「突厥第二可汗國末期の一考察」，『史朋』第17号(1984年9月発行)，頁25-38。

- Ku Chien-kuo 顧建國, 《張九齡年譜》, 中國社會科學出版社, 北京, 2005年。
- Li Chih-fan 李志凡, <唐張守珪墓誌淺釋>, 載榮新江主編《唐研究》第五卷, 北京大學出版社, 北京, 1999年, 頁469-477。
- Li Yü-cheng 李域錚, <西安西郊唐俾失十囊墓清理簡報>, 《文博》第6期, (1985年), 頁1-4, 97。
- Ligeti, L., “À propos du ‘Rapport sur les rois demeurant dans le nord’”, *Études Tibétaines dédiées à la mémoire de Marcelle Lalou*, ed. A. Macdonald, Librairie d’Amérique et d’Orient, A. Maisonneuve, Paris, 1971, s. 166-189.
- Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Turken (T'u-kue)*, 2 Cilt, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1958.
- Liu Yi-t'ang 劉義棠, 《突回研究》(*Gök Türkler ve Uyğurlar Üzerine Araştırmalar*, 經世書局, 臺北, 1990年。
- Moriyasu Takao 森安孝夫, 「チベット語史料中に現れる北方民族: Dru-gu と Hor」 (“Chibetto-go shiryō-chū ni arawareru hoppō minzoku: Dru-gu to Hor”), 『アジア・アフリカ言語文化研究』, No. 14, (1977年), 頁1-48。
- _____, “La nouvelle interprétation des mots Hor et Ho-yo-hor dans le manuscrit Pelliot tibétain 1283,” *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 34/1-3, (1980), s. 171-184.
- _____, 『シルクロードと唐帝国』 (*İpek Yolu ve Tang Sülalesi İmparatorluğu*) (興亡の世界史 第05巻), 講談社, 東京, 2007年。
- Ôsawa Takashi 大澤孝, 「ホル・アスガト (Xor Asgat) 碑銘再考」, 『内陸アジア言語の研究』第25巻, (2010年10月), 頁1-73。
- Pelliot, Paul, “Neuf notes sur des questions d’Asie Centrale,” *T’oung Pao*, 24, (1929), s. 201-265.
- P’eng Ting-ch’iu 彭定求, 《全唐詩》, 中華書局, 北京, 1960年。
- Pulleyblank, Edwin G., “A Sogdian Colony in Inner Mongolia”, *T’oung Pao*, Second Series, 41/4-5, (1952), s. 317-356.
- Ratchnevsky, Paul, “Les Che-wei étaient-ils des Mongols?”, *Mélanges de Sinologie offerts à Monsieur Paul Demiéville I.*, Presses universitaires de France, Paris, 1966, s. 225-251.

- Rybatzki, Volker, “Titles of Türk and Uigur rulers in the Old Turkic inscriptions”, *Central Asiatic Journal*, 44/2, (2000), s. 205-292.
- Saito Shigeo 齊藤茂雄, 「古チベット語文書 (Pt.1283) にみえるブグチョル (Bug-chor) を手がかりに」 (Factional struggles within the Second Turk Qaghanate as indicated by the term ‘Bug-chor found in the Old Tibetan document Pt.1283), 『史學雜誌』第122編 第9号, (2013年10月), 頁36-61。
- Seiichirō Iwasa 岩佐精一郎, 「突厥毘伽可汗碑文の紀年」 (“Gök Türk Bilge Kağan Yazıtının Tarihlendirilmesi”), 『東洋學報』第23卷第4號, 昭和11年8月, 1936年, 頁550-583。
- Sinor, Denis, “Some Components of the Civilization of the Türks”, *Altaistic Studies: Papers Presented at the 25th International Altaistic Conference at Uppsala, June 7-11, 1982*, ed. G. Jarring ve S. Rosén, Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Konferenseriz, Stockholm, 1985, s. 145-159.
- _____, “The establishment and dissolution of the Türk empire”, *The Cambridge History of Early Inner Asia: From Earliest Times to the Rise of the Mongols*, ed. Denis Sinor, Cambridge University Press, Cambridge, 1994, s. 285-316.
- _____, *Studies in Medieval Inner Asia*, Brookfield, Ashgate, VT, 1997.
- Suzuki Kosetsu 鈴木宏節, 「三十姓突厥の出現-突厥第二可汗国をめぐる北アジア情勢」 (“The Turks of Thirty Tribes: From the Standpoint of the Northern Asian Situation Surrounding the Second Turk Qaghanate”), 『史学雑誌』第115編第10号, (2006年10月20日), 頁1-36。
- Ta-hsi Hsün 達奚珣, <唐故輔國將軍右羽林大將軍幽州長史兼御史大夫括州刺史張守珪墓誌> (“Chang Shou-kui'nin mezar yazıtı”), Wu Kang 吳鋼主編, 《全唐文補遺》 (*Bütün T'ang Sülalesi Yazıları İlavesi*) 第六輯, 三秦出版社, 西安, 1999年。
- T'ang Hsüan-tsung 唐玄宗, <貶張守珪括州刺史制> (“K'uo-chou Valisi Chang Shou-kui'nin Azledilme Fermanı”), 李希泌主編, 《唐大詔令集補編》上冊, 上海古籍出版社, 上海, 2003年。
- Ts'en Chung-mien 岑仲勉, <新唐書突厥傳擬注> (“Yeni T'ang Sülalesi Tarihi Gök Türkler Bölümü Üzerine Tahliller”), 《輔仁學志》, 第6卷第1-2期, (1936年), 頁236-242。

- _____, 《突厥集史》(*Gök Türk Tarihinin Kaynakları*) (上下冊), 中華書局, 北京, 1958年。
- _____, 《突厥集史》(上下冊), 中華書局, 北京, 1958年。
- Wang P'u 王溥, 《唐會要》(T'ang Hui-yao) 上下冊, 京都: 中文出版社, 1978年。
- Wang Yao 王堯 ve Chen Jian 陳踐, <敦煌藏文本《北方若干國君之王統敘記》文書介紹(附譯文)>, 《中國史研究動態》第12期, (1979年), 頁8-11。
- _____, 《敦煌吐蕃文獻選》, 成都, 四川民族出版社, 1983年。
- _____, <敦煌藏文寫卷P.T.1083、1085號研究-吐蕃佔有敦煌時期的民族關係探索> (A study of Dunhuang Tibetan scrolls P.T.1083 and P.T.1085), 《歷史研究》第5期, (1984年), 頁171-178。
- Weng Hsiao-yün 翁小云, <雞田李氏歸屬大唐時間考-略論《李良臣碑》的史料價值>, 《殷都學刊》第3期, (1997年), 頁46-47。
- Wu Yu-kui 吳玉貴, 《突厥第二汗國漢文史料編年輯考》(*İkinci Gök Türk Kağanlığı'nın Çince Kaynaklarının Kronolojik Araştırmaları*), 中華書局, 北京, 2009年。
- Yao Ju-neng 姚汝能, 《安祿山事蹟》, 上海古籍出版社, 上海, 1983年。
- Yao Wei-yüan 姚薇元, 《北朝胡姓考》, 科學出版社, 北京, 1958年。
- Ye Lung-li 葉隆禮, 《契丹國志》(*Kitay Ülkesi Tarihi*) 卷25 <胡嶠陷北記> (*Hu Ch'iao'nun Kuzeyde Alıkoyma Hatırası*), 上海古籍出版社, 上海, 1985年。
- Yue Shih 樂史, 《宋本太平寰宇記》(T'ai-P'ing Huan-yu Chi), 北京: 中華書局, 1999年。
- Yen Chen-ch'ing 顏真卿, 《顏魯公集》(*Yên Chen-ch'ing Eserleri*) (四庫唐人文集叢刊), 上海古籍出版社, 上海, 1992年。

